

Z Prus do Anglii. Saga rodziny J. R. R. Tolkiena (XIV-XIX wiek)

Ryszard Derdziński

Abstract

Professor Tolkien's knowledge of his ancestry and the history of his family name was limited to the family legends. The article *From Prussia to England. J. R. R. Tolkien's Family Saga (14th-19thc.)* describes Ryszard Derdziński's ten-years-long research which confirmed that the Tolkien family came to England from Gdańsk in the eighteenth century and that their roots can be tracked down to mediaeval Prussia and the Harz Mountains. The presented findings of Derdziński are based on archival and genealogical research and field research. The author established that Tolkien's family name comes from Old Prussian (Baltic) etymology and is most probably related to the history of von Markelingerode, a noble family which came to Prussia from the Harz Mountains. Derdziński describes the details of the life of Daniel Gottlieb Tolkien and John Benjamin Tolkien, two brothers from Gdańsk, from whom all English-speaking Tolkiens in the United Kingdom, the United States, Canada and Australia descent. Furthermore, the author of the article presents a detailed family tree, as well as reproductions of important documents that determine the particular phases of the history of the ancestors of J. R. R. Tolkien.

Ryszard Derdziński — mgr; z wykształcenia politolog z zamiłowaniem do historii, a także tolkienista i podróżnik. Znany jako Galadhorn. Aktywny w fandomie miłośników J. R. R. Tolkiena od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Redaktor czasopism „Simbelmynë” i „Gwaihir”, współtwórca serwisu *Elendilion.pl* i innych inicjatyw internetowych. Znawcza lingwistyki tolkienowskiej i badacz biografii oraz filozofii Tolkiena. Członek brytyjskiego Tolkien Society. Kontakt: derdzinski@gmail.com.

Creatio Fantastica 2017, nr 2 (57), ss. 47-71, DOI: 10.5281/zenodo.1204475

© © Artykuł dostępny na licencji Creative Commons: Uznanie autorstwa 4.0 międzynarodowe (CC BY 4.0). Pewne prawa zastrzeżone przez Ośrodek Badawczy Facta Ficta w Krakowie. Wersja elektroniczna artykułu jest referencyjna.

Pamięć genetyczna – czy genealogia może wpływać na twórczość?

W ich domu wieczorem słycać było szum morza. Mieszkali na gdańskim przedmieściu – Zaroślaku, który dwieście lat temu nazywał się Petershagen. Dom leżał zapewne u stóp Biskupiej Górki blisko Kanału Raduni – tam, gdzie pobudowano warsztaty rzemieślników, młyny, pracownie garbarzy i kuśnierzy¹. Był to dom Christiana Tolkiena i jego żony Eu-frozyny, dom małego Johanna Benjamina Tolkiena, który w 1777 zapoczątkował angielską linię rodziny. Dom Johanna Benjamina Tolkiena, znanego w Anglii jako John Benjamin i prapradziadka pewnego słynnego pisarza...

Mieszkająca w tym samym czasie za wałami miejskimi Joanna Schopenhauer, matka słynnego filozofa, wspominała po latach:

Gdy byłam dzieckiem, wydawało mi się czymś niesłychanym, że mogą istnieć ludzie, którzy morza nigdy nie widzieli. [...] Późno wieczorem, gdy w domu już wszystko ucichło, stawiałam nieraz w oknie sieni i wsłuchi-wałam się z niewymownym uczuciem w uroczystą, monotonalną melodię szumu, płynącą z największych głę-bin równego jak zwierciadło morza, w ten oddech odpoczywającej przyrody wśród zupełnej ciszy w powie-trzu. — Jutro będzie piękna pogoda, morze gada — mówił wówczas Adam lub kto inny z przechodzących na-szych ludzi. Morze gada! Przejmował mnie lekki lęk przy tym słowie, ale mimo to nie odchodziłam od okna².

Muzyka morza, nienazwana tęsknota tych, którzy z morzem się spotykają... Brzmi bardzo tolkienowsko, prawda? W prezentowanych tu autorskich badaniach najdawniej-szych dziejów rodziny Tolkienów i rekonstrukcji losów przodków słynnego angielskiego pisarza, Johna Ronalda Reuela Tolkiena (1892-1973), często powracało nieśmiało pytanie o możliwość istnienia pamięci genetycznej. W stopniowo odsłanianych epizodach z życia poprzednich generacji rodziny Tolkienów widać wątki, które przywodzą na myśl historie spisane w *Hobbicie*, we *Władcy Pierścieni* czy w *Kowalu z Podlesia Większego*. Czasem można dostrzec niezwykle podobieństwo: rycina z księgi Krzysztofa Hartknocha przedstawiająca Kreuzburg osiemnastowiecznych Tolkienów przypomina rysunek profesora obrazujący Hobbiton i młyn Teda Sandymana. Właśnie ta księga – *Alt- und neues Preußen* z 1684 roku – znajdowała się w posiadaniu dziewiętnastowiecznego antykwariusza gdańskiego, Chri-stiana Tolkiena, i w teże księdze opisani zostali szlacheccy przodkowie Tolkienów, ród Tolk von Mercklichenrad. Jak bardzo intryguje związek gdańskich Tolkienów ze starymi książkami i opis niezwykłych, choć fantastycznych losów *Czerwonej Księgi Marchii Zachod-niej* we *Władcy Pierścieni* czy niezwykła ruchliwość rodu Tolków, którą można porównać z wyjątkową pasją podróżniczą hobbitów Tuków. A na koniec związek nazwiska Tol-kienów i staropruskiego określenia *tulks*, czyli 'tłumacz', a także to, że najdawniejsza sie-dziba pruskich protoplastów rodziny Tolkienów w Tolkinach znajduje się tuż obok „Wzgó-rza Elfów”, bo tak właśnie etymolodzy tłumaczą nazwę pobliskiego Garbna (*Laumygarbis* w 1339) – znamienne, jak wiele dostrzeżać się podobnych analogii.

¹ Zaroślak, w: *Encyklopedia Gdańska*, red. Błażej Śliwiński, Gdańsk: Fundacja Gdańska 2012 (wersja online: [Gedanopedia.pl](http://gedanopedia.pl), <http://gedanopedia.pl> [dostęp: 24.03.2018]).

² Joanna Schopenhauer, *Gdańskie wspomnienia młodości*, przekł. Tadeusz Kruszyński, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria 2010, s. 53.

Verlyn Flieger w książce *Interrupted Music*³ pisze o fascynacji Tolkiena tym, co nazwać można „pamięcią genetyczną”, czyli tym szczególnym jej rodzajem, który pozwala odtwarzać wydarzenia z przeszłości przodków lub poprzedników, a więc wiąże się albo z pochodzeniem, albo z miejscem zamieszkania. Pierwsza powinna się kojarzyć z przeżyciami bohaterów *The Lost Road* czy *Zapisków Klubu Mniemań*⁴, którzy odkrywają w swej pamięci doświadczenia prehistorycznych przodków. Druga – z doświadczeniem Merry’ego Brandybucka pod Kurhanami, gdy objawiają mu się wspomnienia ludzi z Carn Dûm sprzed tysięcy lat⁵. Tolkien traktował tę sprawę dość poważnie. Z książkowym Faramirem dzielił doświadczenie, które nazywał „kompleksem Atlantydy”:

[...] mam bowiem coś, co niektórzy mogliby nazwać kompleksem Atlantydy. Możliwe, że go odziedzyczyłem, chociaż moi rodzice zmarli zbyt młodo, żebym wiedział o nich takie rzeczy i żeby mogli mi je przekazać w opowieściach. Odziedziczyło go po mnie (jak sądzę) jedno z moich dzieci, chociaż dowiedziałem się tego o moim synu dopiero niedawno, a on nie wiedział tego o mnie. Mam na myśli straszny, powtarzający się sen (zaczynający się od wspomnienia) o Wielkiej Fali zbliżającej się nad drzewami i zielonymi polami (Przekazałem ów sen Faramirowi). Chyba nie śnił mi się on od czasu, kiedy napisałem *Upadek Númenoru* jako ostatnią z legend Pierwszej i Drugiej Ery⁶.

Niepopularny dziś temat pochodzenia „genetycznego” przewija się i w książkach Tolkiena, i w jego korespondencji:

Wiele bym dał za machinę czasu. Oczywiście jednak mam umysł taki, jaki mam i pociągają mnie oraz wbiłają się w pamięć sprawy o znaczeniu rasowym i językowym. Mimo wszystko mam nadzieję, że kiedyś będziesz mógł (jeśli zechcesz) zagłębić się w tę intrygującą opowieść o pochodzeniu naszego szczególnego narodu. I w gruncie rzeczy nas samych. Wyjąwszy bowiem krew Tolkienów (która już dawno temu musiała się bardzo rozrzedzić), ze stron obojga rodziców pochodzisz z Mercji, z ludu Hwicce (z Wychwood)⁷.

Do niedawna wiedza na temat przodków Tolkiena oparta była na bardzo niepewnym materiale, rodzinnych tradycjach i niezłomnym przywiązaniu do legendy rodzinnej, która wywodziła Tolkienów z osiemnastowiecznej Saksonii toczącej wojnę z Prusami⁸. W niniejszym artykule przedstawiam wyniki badań genealogicznych i historycznych, które są efektem kwerend w gdańskich Archiwach Państwowych, w tym zwłaszcza przeglądu dokumentacji archiwalnej dotyczącej Tolkienów z Londynu, wpisów metrykalnych londyńskich, gdańskich i wschodniopruskich Tolkienów od XIV do XX wieku i wielu interesujących lektur historyczno-lingwistycznych. Do najistotniejszych poczynionych ustaleń należy odkrycie *Aktu Naturalizacji* Daniela Tolkiena z 1794 roku (wiadomość o pochodzeniu londyńskich Tolkienów z przedrobiorowego Gdańska), odkrycie wpisu z księgi cechu

³ Verlyn Flieger, *Interrupted Music. The Making of Tolkien's Mythology*, Kent: Kent State University Press 2005, s. 98 i dalej.

⁴ John Ronald Reuel Tolkien, *The History of Middle-earth*, red. Christopher Tolkien, London: George Allen & Unwin 1983-1996, t. 5, 9.

⁵ Tegoż *Władca Pierścieni. Drużyna Pierścienia*, przekł. Maria Skibniewska, Warszawa: Muza 2003, s. 196.

⁶ Tegoż, *Do W. H. Audena (7 czerwca 1955)*, w: tegoż, *Listy*, przekł. Agnieszka Sylwanowicz, Warszawa: Prószyński i S-ka 2010, s. 347.

⁷ Tegoż, *Do Christophera Tolkiena (18 stycznia 1945)*, w: tegoż, *Listy*, dz. cyt., s. 181.

⁸ Humphrey Carpenter, *J. R. R. Tolkien. Wizjoner i marzyciel*, przekł. Agnieszka Sylwanowicz, Warszawa: Wydawnictwo Alfa 1997, s. 24.

kuśnierzy, który przyniósł informację o przybyciu Tolkienów do Gdańska z Krzyżborka w Królestwie Prus, znalezienie metryk „Londyńskich Braci” – Daniela i Johanna Benjamina Tolkiena – w księgach parafialnych zboru Zbawiciela na gdańskim Zaroślaku i wreszcie odkrycie wpisów pogrzebowych ich rodziców z Zaroślaka.

Tolk, tolke, Tolkien, czyli o historii nazwiska

W dialektach wschodnich języka polskiego zachowało się słowo *tolk*, oznaczające ‘rozum, sens, logikę’. *Słownik języka polskiego* z początku XX wieku podaje termin *tolk* z przykładem: „Nie ma w głowie tołku; bez tołku”, czyli ‘niedorzecznie’. Dalej podany zostaje czasownik *tolkować*, czyli ‘tłumaczyć, rozpowiadać, objaśniać, wyklądać’, ale też ‘pleść od rzeczy, prawić głupstwa, gadać bez sensu’. Jest wreszcie słowo *tolkun*, czyli ‘tłumacz świecki w świątyniach luterańskich, który objaśnia ludowi słowa kaznodziei Niemca’⁹. Wszystkie te słowa wywodzą się od rekonstruowanego prasłowiańskiego **tolkъ*, oddawanego dziś przez ‘sens, tłumaczenie, interpretację, wyjaśnienie’. Słowiańskie słowo zapożyczone zostało też przez języki znad Morza Bałtyckiego: bałtyckie, niemiecki czy języki Skandynawii.

Profesor wywodził swoje nazwisko od niemieckiego przymiotnika *tollkühn*, czyli ‘brauwrowy, szaleńczo odważny’. Etymologię tę uznać należy za mało prawdopodobną. Jako przydomek formę *Tolkyn/Tolkin* spotkać można najwcześniej w 1378 (*Heynike Tolkyn*) i 1418 roku (*Ritter... Tolkin*)¹⁰. Jako nazwisko występuje od XV wieku w formach *Tolkin, Tolckin, Tolkyn, Tolckyn, Tolkien Tolkiehn* (oraz podobnych), a dopiero na przełomie XVII i XVIII wieku następuje z wolna jego germanizacja (zrównanie z formą niemieckiego przymiotnika *tollkühn*): pojawia się wówczas zapis *Tollkühn* i *Tollkuehn*. Co znamienne, w języku dolnoniemieckim z XV wieku (używanym na terenach, na których żyli wcześnie Tolkienowie) występuje forma *dulköne* (‘nierozważny, pochopny’) i brak tu podobieństwa do występujących wtedy form przydomka/nazwiska *Tolkin/Tolkyn*. Z tego też względu opowiadałbym się za wywiedzeniem pochodzenia nazwiska Tolkiena od dolnopruskiego (starodolnoniemieckiego) przydomka *Tolkin* (‘syn albo potomek Tolka’¹¹), poświadczanego w dokumentach krzyżackich z XIV-XV wieku dotyczących rodu Merklingerode¹², w których *tolk* oznacza ‘tłumacza, negocjatora’ (< staropruskie [bałt.] **tulk-* < prasłowiańskie **tolkъ* ‘sens, tłumaczenie, interpretacja, wyjaśnienie’)¹³. Przydomkiem Tolk określa się choćby protoplastę dolnopruskiej gałęzi rodu Merklingerode-Tolkien – Matthiasa (zm.

⁹ *Słownik języka polskiego*, red. Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. VII, Warszawa 1953 [hasła: *Tolk, Tolkować, Tolkun*].

¹⁰ Erich Joachim, Walther Hubatsch, *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525*, t. I-II, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1948-1950, II 1052 i II 1934.

¹¹ W ten sposób widział do lingwista niemiecki Georg Gerullis (*Die altpreussischen Ortsnamen*, Berlin, Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher verleger 1922, s. 184, 188 i 238), który wywodził przydomek od rekonstruowanej staropruskiej formy **tulkas* ‘tłumacz’. Za nim podąża Max Mechow, który widzi nazwisko *Tolkien* jako pochodzące od form z XIV wieku i związane z nazwą miejscową *Tolkynen* (tegoż, *Deutsche Familiennamen prussischer Herkunft*, Dieburg: Tolkemita 1994, s. 99).

¹² Podobnie ma się rzecz z patronimikami rodu Skomand, gdzie ojciec to Dietrich Skomand, a syn to Dietrich Skomantin. Por. George Adalbert von Mülverstedt, *Fromme Stiftungen in Preußen*, w: *Der neuen preussischen Provinzial-Blätter*, Band IX (LX), ss. 149-151.

¹³ Od tej słowiańskiej formy pochodzą też: litewskie *tūlkas* (‘tłumacz’) i, podobnie, lotewskie *tūlks*, estońskie *tulk*, starodolnoniemieckie *tolk*, staroislandzkie *tulkr*, oraz fińskie *tulkki*. We współczesnym języku rosyjskim *tolk* to ‘sens, pożytek, kierunek’, zaś *tolkovať* to ‘wyjaśniać, tłumaczyć’. Zob. *Słownik języka polskiego*, dz. cyt.

1379), tłumacza-negocjatora niemiecko-pruskiego na dworze komtura Bałgi (poświadczają to trzy dokumenty z 1356 roku¹⁴). Końcówka *-in* to według niemieckiego językoznawcy Reinholda Trautmanna staropruskie *-in*, wykorzystywane w złożeniach na oznaczenie ‘należącego do’ albo ‘syna lub potomka’ i przeniesione do niemieckiego dialektu dolno-pruskiego (ma to być przegłos końcówki *-ain/-ein-*)¹⁵. Można zatem powiedzieć żartobliwie, że wążek lingwistyczny towarzyszy Tolkienom od samego zarania.

Z przydomkiem, a potem nazwiskiem, Tolkienów wiąże się nazwa miejscowości Tołkiny (w tej formie od 1945). W XV wieku występowała ona w dwóch formach: *Tolksdorf* (1419) i *Tolkynen* (1440; poświadczona jako nazwisko odmiejscowe). Pierwsza forma to oczywiście niemieckie ‘wieś’ (*Dorf*) Tolka (*Tolks*) funkcjonujące jako urzędowa nazwa osady do roku 1945. Druga nazwa jest już typowa dla ziem dawnych Prusów (i innych Bałtów), na których występują formy patronimiczne (albo nazwy rodowe) z końcówką l. mn. *-en* (niem.) i *-ainen* (stprus.). *Tolkynen* oznacza ‘Tolkieny, Tolkienowie’, a w języku polskim jej odpowiednikami są „Tolkiń”, „Tołkiń” (co oznacza, że formę polską zrekonstruowano po 1945 poprawnie)¹⁶. W okolicy Tolkin takie nazwy występowały do 1945 roku, jak na przykład w pobliskim Dublienen. Jest to ewidentnie nazwa miejscowa utworzona od przydomka lub nazwiska Tolkin (później Tolkien).

A jak podpisywali się sami Tolkienowie? Najdawniejszy znany osobisty podpis przedstawiciela rodziny znajduje się w dokumencie z 1770 roku, czyli w notatce gdańskiego mistrza kuśnierskiego, Michaela Tolkiena, na temat mieszkańców jego domu przy ulicy Grobla II. Stryj Johanna Benjamina Tolkiena, który wkrótce potem wyemigrował do Anglii, podpisuje się jako: Tolckien¹⁷ (choć urzędy i parafie gdańskie od 1742 preferują formę *Tollkühn*). Kolejne własnoręczne podpisy Tolkienów pochodzą z Londynu, gdzie Daniel Gottlieb i jego brat Johann (John) Benjamin używają już formy Tolkien¹⁸.

Saga rodu Tolkienów – państwo zakonne, XIV–XVI wiek

W dolinie pruskiej rzeki Pasmarg, tuż koło Krzyżborka, leżała wioska Sollau (lit. *Zalidava*), która w ostatnich stuleciach przed katastrofą II wojny światowej tworzyła całość z majątkiem szlacheckim Kilgis. To tutaj, wśród morenowych wzgórz pięknej Natangii, krzyżują

¹⁴ J. Erich, W. Hubatsch, *Regesta Historico-diplomatica...*, dz. cyt., t. II, ss. 858, 865, 867.

¹⁵ Por. Reinhold Trautmann, *Die altpreußischen Personennamen*, Vandenhoeck & Ruprecht 1925, ss. 170–171. Tę samą końcówkę ma wiele nazwisk znalezionych w rejonie Królewca w Prusach Wschodnich, m. in.: Brosien, Cattien, Dollien (także Dolin, Dolinn), Englien (także Englin, Englyn, Anglyn), Kadgien (także Kadgiehn), Krepelien (także Krepelin, Krepelihn, Crepelin), Lapsien (także Lapsin, Lapsiehn, Lipsin), Marquien, Stadien, Wosegien (także Wosegihn, Wosegin, Wosegyn, Wosgin, Wisgin, Bosigin) i inne. Do pozostałych końcówek wywodzących się od *-ien* należą: *-ienen*, *-ehnen*, *-iehnien*, *-önen*, *-öhnen*. Źródło: *Endungen und Besonderheiten baltischer Familiennamen*, online: http://wiki-de.genealogy.net/Endungen_und_Besonderheiten_baltischer_Familiennamen [dostęp: 24.03.2018].

¹⁶ Georg Gerullis pisze, że nazwa *Tolkynen* pochodzi od przydomka *Tulkin* (+ końcówka *-in*; zob. ss. 184, 188), a sam przydomek pochodzi od staropruskiej formy **tulkas* ‘tłumacz’ (s. 238). Możliwe, że Profesor Tolkien znalazł dzieło Gerullisa, gdy odpowiadał na pytanie p. Ehrardt (J. R. R. Tolkien, *Z listu do p. E. R. Ehrardt* (8.03.1973), w: tegoż, *Listy*, dz. cyt., s. 697). Zob. Georg Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher verleger 1922.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Gdańsku (AP Gd), syg. 300,31/102, s. 218 (dom nr 38).

¹⁸ Np. London Metropolitan Archives (London, England): *Church of England Parish Registers, 1754–1931*; Reference Number: p76/js1/033, s. 389, nr 416.

się najstarsze tropy związane z rodem rycerskim, potem szlacheckim, w końcu mieszczańskim i rzemieślniczym, znanym z dokumentów pruskich od XIV do XVIII wieku jako Tolk, Tolkin, Tolkien, Tolckiehn czy Tollkühn. Do 1945 wieś dzieliła się na Alt Sollau i Königlich Sollau (w powiecie Hława Pruska, niem. Preußisch Eylau; dziś jest to rosyjskie Kraśnoarmejskoje w Okręgu Kaliningradzkim).

Osada znana była już w czasach plemiennych. Na mapie dawnych Prus oznaczył ją Krzysztof Hartknoch, podając formę *Sollau* obok grodu *Witige*. Witige to pruski gród znajdujący się w miejscu, gdzie później stanął Krzyżbork¹⁹. W czasach Zakonu Niemieckiego próbowano zapisać dawną pruską formę tej nazwy na rozmaite sposoby: *drei Hufen zu Solido* (1366), *Solido villa* (1425), *das gut Soldauw hat gelegen im Brandenburgischen Gebiete und camerampte Creuzburg* (1466), *Solldaw* (1490) czy *Solda* (1507)²⁰. W dokumencie z 22 lutego 1442 o nagłówku *Krewtzeburg am donnerstage nach Invocavit 1442*, mowa o tak zwanym „wolnym” właścicielu²¹ nazwiskiem Jacob Tolk (Tolkin).

Tolkin razem z innymi wolnymi właścicielami z Hławy i Krzyżborka²² brał udział w negocjacjach z marszałkiem Wielkiego Mistrza Zakonu Niemieckiego²³. Według George’a Adalberta von Mülverstedta (1825-1914), wybitnego archiwisty wschodniopruskiego z Królewca²⁴, był on synem Nitschego o przydomku Tolk i Tolkin (*Nitsche* to forma imienia *Nicolaus*, czyli Mikołaj; ten sam człowiek występuje też jako Clauko i Nickel). Nitsche był drugim synem rycerza, który w dokumentach widnieje jako Matthias Tolk von Mercklichenrade (to protoplasta rodu rycerskiego Tolk/Tolkien w Prusach). Niewiele dokumentów z tych, które dotyczyły Nitschego Tolkiena, dotrwało do dnia dzisiejszego. Informacje na jego temat można znaleźć jeszcze w aktach z lat 1379, 1414 i 1415 roku. Mülverstedt pisze, że Jacob Tolkin został pojmany przez siły polskie w 1456 roku – i faktycznie dokumenty Zakonu Niemieckiego podają, że w tym samym roku dobra Jacoba w Sollau zostały przekazane szambelanowi Materne (nazwiska Tolkien i Materne pojawiają się w dokumentach z Krzyżborka w XVII i XVIII wieku).

Tutaj trop się urywa, ale na przełomie XVI i XVII wieku, w samym Sollau i w niedalekiej wsi Globuhnen żyli dziedziczni sołtysi chełmińscy Tolkienowie, od których wywodził się John Ronald Reuel Tolkien (szlachecką gałąź rodziny Tolkienów reprezentuje też na przykład Tewes Tolkin z Labiawy, wymieniony w datowanym na rok 1540 dokumencie *Türkensteuer*²⁵). Najprawdopodobniej są to potomkowie linii rodu wywodzącej się od

¹⁹ Christophorus Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen Oder Preussischer Historien Zwey Theile: In derer erstem von deß Landes vor-jähriger...*, Franckfurt, Leipzig, Königsberg: Hallervorden 1684.

²⁰ Patrz indeks w *Regesta Historico-diplomatica...*, dz. cyt.

²¹ Chodzi o kategorię poddanych zwanych w źródłach z tamtego czasu *Clein Frey* – ‘mały wolny’. Był to drobny pod względem majątkowym i wolny pod względem prawnym człowiek.

²² Byli to kolejno: Niclus Sparwyn, Hannos Ponnaw, Ritter Sacharias v. Posteyn, Pauwel v. Pawersen, Jorge v. Kellenyn, Jorg Rombite, Caspar Landkämmerer z. Knauten, Hartwig Landkämmerer z. Domnau i Henrich Kromteych – warto zwrócić uwagę na występujące obok siebie nazwiska staropruskie i niemieckie.

²³ *Toeppen Ständeakten* Nr. 264 S. 402.; LXXIII 76/a.

²⁴ George Adalbert Mülverstedt, *Ein Geschlecht vom Harze im Deutsch-Ordenslande Preußen. Die Markelingerode in der Grafschaft Wernigerode und in Ostpreußen*, „Zeitschrift des Harz-Vereins für Geschichte und Alterthumskunde” 1868, s. 245.

²⁵ Wiadomo, że pod koniec XV w. rycerska herbowa rodzina Tolkienów (we współczesnej pisowni – Tolkienów) miała też posiadłości na północ od Królewca – Matthias Tolk jest w 1475 właścicielem dóbr Legitten w okręgu Labiawy. W spisie *Podatku*

wspomnianego Jacoba Tolkina z XV wieku, co tym samym oznacza, że ich dalekimi przodkami byli rycerze z Harzu.

Kim jednak byli Matthias, jego syn Nitsche (Clauko) oraz wnuk Jacob? Dokumentacja krzyżacka wskazuje, że to rycerze z Harzu, którzy w XIV wieku osiedlili się w Państwie Zakonnym, podczas gdy ich szlachecka gałąź (bardziej znana jako Luzjańscy oraz von Powarschen) wygasła w XVI wieku. Mülverstedt w tekście *Ein Geschlecht vom Harze im Deutsch-Ordenslande Preußen* pisze, że osadnicy należący do stanu rycerskiego, którzy osiedlili się w państwie zakonnym, pochodzili najczęściej z Saksonii i Gór Harzu. Uczony archiwista opisuje tę szlachtę jako „ludzi pochodzenia niemieckiego i słowiańskiego”. Zauważa, że pewne nowo założone osady w państwie krzyżackim miały nazwy o etymologii słowiańskiej, co wiąże to z obecnością słowiańskich rycerzy-gości. Odnotowuje też zjawisko polegające na tym, że Niemcy i Słowiańscy rycerze zakładali nowe odgałęzienia swoich rodów, wchodząc w związki małżeńskie z przedstawicielkami miejscowej staropruskiej arystokracji. A zatem rycerstwo, a potem szlachta w Prusach, od samego początku była niemieckiego, słowiańskiego i bałtyckiego pochodzenia. Mülverstedt zauważa, że rodziną, która odegrała szczególną rolę w Prusach Wschodnich i której potomstwo zasiłowało wiele późniejszych rodów szlacheckich na tamtych ziemiach, byli von Mercklichenrade, znani też pod nazwiskiem Tolck oraz von Lusian (Luzjański).

Opisem pokrewieństw tego rodu zajmowali się już kronikarze w XVII i XVIII wieku. Zachowały się piękne drzewa genealogiczne, herbarze i spisy szlachty z tego okresu, na przykład w dziele Krzysztofa Hartknocha *Dawne i nowe Prusy*²⁶, w herbarzu Hennenberga, u Hartunga i Raabe. Mercklichenrade pozostawili po sobie trwałą majątek ziemski, znany jako Dobra Tołkowskie (obejmował on pałace oraz folwarki w Tołkinach i Tolko). Choć ród wymarł z końcem XVI wieku, to ich dziedzictwo trwało w gospodarce i pamięci kolejnych pruskich rodzin szlacheckich. Najbardziej znanym, a zarazem najwybitniejszym przedstawicielem rodu był książę biskup warmiński, Fabian Luzjański.

Mülverstedt zauważa, że dawni genealodzy nie byli w stanie odnaleźć korzeni rodu Tolk von Mercklichenrad, które sięgałyby głębiej niż do połowy XV stulecia. Nie było wiadomo, czy rodzina przybyła z Niemiec, czy też może jest lokalnego, staropruskiego pochodzenia. O pruskiej proveniencji mogłoby świadczyć nazwisko *Tolk* (niem. *Tolck*), czyli ‘tłumacz, negocjator’. Aby uniknąć takich pospolitych skojarzeń, ród chętniej używał nazwisk wywiedzionych od swoich naczelnych dóbr: von Powarschen (Powiersze) i von Loseinen (Łęczany, polska wersja – Luzjańscy). Archiwista królewiecki doszedł do wniosku, że przydomek oraz szlacheckie nazwisko Tolk nosili tak lokalni, jak i przybyli z Niemiec urzędnicy Zakonu Niemieckiego, zajmujący się pertraktacjami staroprusko-niemieckimi. Byli oni zakonnymi negocjatorami i tłumaczami, świadkami przy sporządzaniu dokumentów dotyczących prawa użytkowania i własności.

przeciw Turkom z 1540 mowa o tych samych dobrach labiawskich w Legitten, o wolnym małym właścicielu, Tewesie Tolkinie (Tewes to zdrobnienie imienia Matthias).

²⁶ Co niezwykle, książkę tę można było znaleźć w gdańskim antykwariacie potomka rodu, Christiana Tolkienu „Młodszego” w 1812 roku.

Kolejnym argumentem za nieniemieckim pochodzeniem Tolków von Mercklichenrade jest ich herb, który na pierwszy rzut oka wydaje się odmienny od herbów niemieckich z tamtego czasu (na czerwonym polu dwie srebrne/białe szczupacze szczęki ułożone symetrycznie – zobacz dołączone niżej drzewa genealogiczne, Tab. I). Niemieckie *mercklichen Rade* to ‘zauważalne koła’ – zabawna etymologia ludowa. Archiwista dochodzi jednak do wniosku, że nazwisko to brzmi podobnie do wielu nazw miejscowych w Górach Harzu, jak nazwy z końcówką *-ingerode* i *-rode* (‘poręba, obszar, na którym wycięto drzewa w lesie’); najbardziej znana z nich to Wernigerode, nazwa głównego miasta w tamtym regionie.

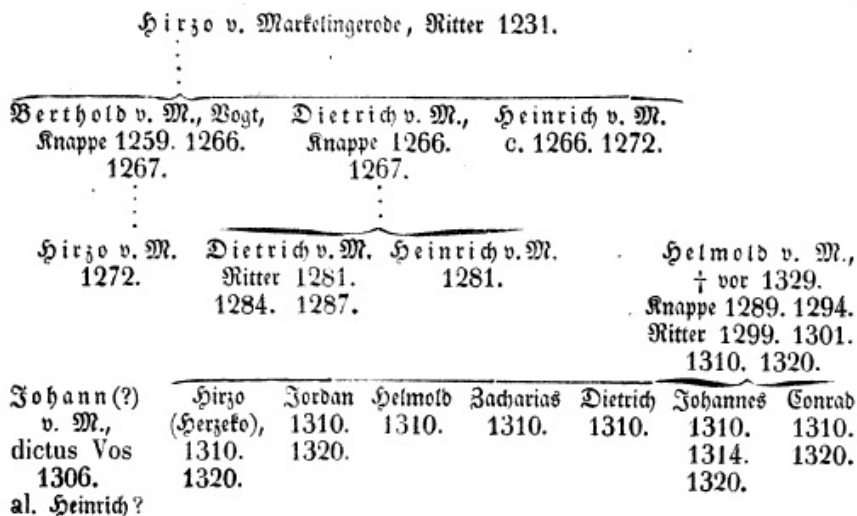
I nagle w roku 1853 Mülverstedt odkrywa dokument, który był wielkim krokiem w badaniu genealogii pruskiego rodu. Pochodzi on z Archiwów Prowincji w Królewcu²⁷, a dotyczy wydarzenia z 2 lutego 1379 roku (święto Ofiarowania Pańskiego, łac. *Purificationis Mariae*). Wtedy to krzyżacki komtur pokarmiński (niem. *Brandenburg*), Günther hrabia von Hohenstein, przepisał trzem wolnym synom rycerza (który nazywał się w dokumencie „Matthias Tolck von Merchgelyngerode”) o imionach Clauko, Matthias i Berthold 93 łany w lesie Milimedien razem z prawem dużego i małego sądu oraz lenno kościelne, graniczące ze wsią rycerza Skomanda, koło Schmodehnen, Schönau, Mechleden i Pasortlack²⁸.

Dokument ma wielkie znaczenie, bo pozwala ustalić czystszą, pierwotną nazwę rodu: *Merkelingerode*. Pokazuje, że w 1379 nie ma jeszcze nazwiska Lusian i von Powarschen. Jest też mocnym argumentem przeciwko wywodzeniu rodu Tolk od bałtyckich Prusów. Gdyby Tolkowie byli Prusami, nie byłoby przecież potrzebne dodawanie niemieckiego nazwiska *Merkelingerode*. Dokument udowadnia też, że już w XIV wieku w Prusach mieszkało niemieckie rycerstwo, które miało tu ziemię i rodziny. Zdaniem Mülverstedta była to rodzina pochodzenia szwabskiego. Imię w pruskiej formie, Clauco (zapewne związanie z niemieckim Claus, Nicolaus), wskazuje, że być może rycerz Matthias Tolk von *Merkelingerode* ożenił się z przedstawicielką lokalnej, staropruskiej arystokracji – wschodniopruski badacz uważa, że takie imię mógł nosić jej ojciec.

Mülverstedt przedstawia też drzewo genealogiczne rodu von *Merkelingerode* z czasów sprzed przybycia do Prus. Brak tu miejsca na rozwijanie tego wątku, ale wiadomo, że *Markelingerode* to dawna osada na przedmieściach dzisiejszego miasta Wernigerode, a sama nazwa pochodzi od imienia germańskiego Markulf. Dla miłośników Tolkiena interesujące będzie na pewno, że imię to oznaczać może ‘Wilka z Mroczej Puszczy’ (zresztą nazwa Gór Harzu ma bezpośrednie związki z geograficznym i mitologicznym terminem Lasu Hercyńskiego, czyli właśnie Mroczej Puszczy). *Merkelingerode* posiadali herb identyczny z herbem pruskich *Merkichenrad*.

²⁷ Mülverstedt podaje jego sygnaturę: Schiebl. LV a N. 18.

²⁸ Smodajny i pozostałe wsie znajdują się w powiecie bartoszyckim, w gminie Sępopol.

Ilustracja 1. Średniowieczni przodkowie pruskich Tolkienów (wg Mülverstedta)

Saga rodu Tolkienów – Krzyżbork w XVI-XVIII wieku

Jak wspomniano już w części poświęconej etymologii nazwiska Tolkien, najdawniejsza jego forma – przydomek *Tolkin* – pojawiła się już w czternastowiecznych źródłach i oznaczała najpewniej ‘potomków Tolka’. W XVII wieku nazwisko zapisywano na różne sposoby – na przykładzie jednego tylko Michela Tolkiena można podać następujące warianty zapisu: *Tolkin*, *Tolkyn*, *Tolckin*, *Tolkihn*, *Tollkihn* i *Tolkühn*.

Pierwsi znani mieszczenie o nazwisku Tolkien pochodzili z dwóch miasteczek w Prusach – z Krzyżborka (niem. *Kreuzburg* ‘Warownia Krzyża’) i Świętej Siekierki (inaczej Świętomiejsca, niem.-prus. *Heiligenbeil*, ‘Święty Gród’, ros. *Mamonowo*). Od nich pochodzili między innymi osiemnastowieczni Tolkienowie – mieszczenie w Królewcu (a wśród nich profesor języków klasycznych, Johannes Tolkiehn).

Krzyżbork, w którym Tolkienowie pojawiają się najwcześniej, leżał w powiecie Iława Pruska na krawędzi płaskowyżu, który ograniczały rzeki Pasmar i Keyster (wpadająca do Pasmaru koło Krzyżborka), miejscowość Stablówki (niem. *Stablack*), a na wschodzie niecka terenowa. Miasteczko miało przy tym interesującą historię. To tutaj znajdował się gród staropruski Witige, zniszczony w 1240, a w 1253 zastąpiony budowlą obronną Zakonu Niemieckiego. W tym także miejscu w 1277 znajdowała się siedziba Komturstwa Natangijskiego. W 1315 Krzyżbork otrzymał prawo miejskie. Miasteczko, zbudowane na planie prostokąta, opierało się o zamek i miało początkowo pięćdziesiąt działek budowlanych. Jedna środkowa parcela pozostała wolna. Kościół zbudowano na obszarze umocnionym.

Mury miejskie istniały jeszcze w końcu XVII wieku. Nie uchroniło to jednak miasteczka od katastrof. Zarazy i pożary dotykały go niejednokrotnie. W 1740 roku było w Krzyżborku 986 mieszkańców, w roku 1852 – już 1967, a w roku 1930 nieco mniej, bo 1853.

W 1614 roku wymienia się w Krzyżborku Friedricha Tolkiena, zaliczonego do tych mieszczan, którzy nie złożyli przysięgi nowemu władcy Prus²⁹. W roku 1691 powstało w miasteczku bardzo interesujące sprawozdanie urzędowe, szczegółowo opisujące Krzyżbork w czasach Tolkienów (których przodkowie byli zapewne właścicielami pobliskiej wsi Sollau, gdzie spotykamy ich jeszcze w XVII i XVIII wieku; w tym samym czasie pełnili też funkcję chełmińskich sołtysów wchodzącej w skład parafii krzyżborskiej wsi Globuhnen). Oto jego fragmenty:

Creuzburg liczy od czasów założenia w 1315 roku czterdzieści dziewięć łanów (*Huben*). Ponieważ na parafię przypadają 4 łany kościelne (*Pfarrhuben*), zostaje 45 łanów. [...] Domy wprawdzie wymagają remontów, ale nie budowano ich dla chwały, a do każdego domu przynależą 4 morgi pola uprawnego.

Wielkość domów:

Jeden cały dom – 170 stóp długości, 30 stóp szerokości
 Jedna połowa domu lub ćwierć – 120 st. długości, 30 st. szerokości
 z obejściem dom rodziny Lorenz – 52 st. szerokości
 sad Erharda Wulffena na rynku – 78 st. długości, 65 st. szerokości
 mały ogród i spichlerz sędziogo przy rynku – 55 st. szerokości, 210 st. długości

Hans Schultz, Martin Pitwald, Johann Ramke, Johann Kersten, Barthel Hoffmann, Michel Tolkühn [podkr. – R. D.] Jakob Groneck, Andreas Schultz – te domy mają z tyłu 65 stóp długości (20 m) i więcej niż inne domy, a także jedną domową morgę (*Hausmorge*) tuż obok. Posiadają częściowo ogrody, częściowo dodatkowe domki; nic ponad to, co inne domy [...] ³⁰.

Ze sprawozdania można poznać wiele interesujących szczegółów na temat życia Krzyżborka w latach 1690-1691, w tym i ten najważniejszy – opis domu Michela Tolkiena. Z ksiąg parafialnych krzyżborskiego kościoła luterańskiego (obejmujących lata 1645-1687, 1688-1722, 1722-1748 i dalsze) wiadomo, że jest to syn sołtysa Globuhnen, Michaela Tolkiena (ok. 1625-1690).

Michel Tolkien, sołtys Globuhnen, był być może wnukiem wspomnianego wcześniej Friedricha Tolkiena (znanego tylko z jednego spisu mieszkańców z 1614 roku) i synem innego Michela Tolkiena (ok. 1605 roku). Ożenił się około 1644 roku z Elisabeth (zwaną w księgach „żoną Michela Tolkiena” albo „żoną sołtysa Globuhnen”) i miał z nią co najmniej czternaścioro dzieci, w tym wspomnianego Michaela Tolkiena oraz przyszłego piekarza,

²⁹ W przyszłości trzeba zbadać, jakie mogły być motywy takiego wyboru. W pracy Hansa H. Diehlmana (*Erbhuldigungsakten des Herzogtums und Königreichs Preußen. 3. Teil: 1678 bis 1737*, Hamburg: Selbstverlag 1992, s. 112, 247, 350) znaleźć można wpływowych mieszczan krzyżborskich i świętosiekierskich, którzy taką przysięgę holdowniczą, tzw. *Erb-Eid* jednak złożyli. W latach 1690-1717 w akcie tym brali udział trzej Tolkienowie. 14 lipca 1690 był to Gottfried Tolckin, mieszczanin i browarnik („Bürger und Mälzenbrauer”) ze Świętej Siekierki w dawnej komturii bałgijskiej; w październiku 1714 Christian Tolkien mieszkaniec Krzyżborka, a we wrześniu-październiku 1717 Michel Tolkühn, mieszczanin ze Świętej Siekierki („Bürger in Heiligenbeil, Amt Balga”). Wszyscy trzej mieszczanie byli ze sobą spokrewnieni i wchodzili w skład omawianej rodziny (więcej na ten temat: <http://tolkniety.blogspot.com/2017/04/tolkiens-from-gdanskdanzig-are-same-as.html> [dostęp: 24.03.2018]).

³⁰ Wilhelm August Ludwig Sahn, *Geschichte der Stadt Creuzburg Ostpreussen*, Königsberg: Thomas & Oppermann 1901, s. 96-97.

Christiana Tolkiena. Michel zmarł około 1690 roku. Tytuł sołtysa Globuhen odziedziczył po nim najpierw Christian, a potem Friedrich, młodszy syn Michela. W tych czasach istniały w mieście liczne cechy rzemieślnicze, w tym cech kuśnierzy³¹ i piekarzy. W latach 1798-1818 jeden z potomków Michaela, Gottfried Ernst Tolkiehn, został burmistrzem Krzyżborka. Inny członek tej gałęzi rodziny to wspomniany wcześniej Johannes Tolkiehn (1865-1933), profesor Collegium Fridericianum w Królewcu i filolog klasyczny. Tolkienowie z Krzyżborka, Świętej Siekierki i okolic Królewca żyli w Prusach Wschodnich aż do katastrofy II wojny światowej i roku 1945³².

Saga rodziny Tolkienów – Gdańsk i Londyn

Gdańscy Tolkienowie byli kuśnierzami. Trzeba zatem powiedzieć kilka słów o tym cechu. Główna jego siedziba, tak zwany *Kürschner Gewerckhaus* (Dom Cechu Kuśnierzy), znajdowała się blisko Starej Zbrojowni na tyłach Starej Apteki (przy nieistniejącej już dziś ulicy *Klein Schirmmachergaße*, czyli Małej Kołodziejkiej); budynek ten rozebrano w roku 2017³³. W czasach Tolkienów cech kuśnierzy liczył pięćdziesięciu jeden członków (1734) i miał już swoje najlepsze lata za sobą. Wielu rzemieślników nie było stać na uczniów i zajmowali się swoim zawodem raczej samotnie. Znaczna większość braci cechowej żyła w warunkach graniczących z ubóstwem, a niektórych kusiła nielegalna działalność pozacechowa, poza jurysdykcją Rady, zwolniona z opłat na rzecz Gdańska³⁴.

Pierwszy Tolkien odnaleziony w gdańskich dokumentach miał na imię Michael (1708-1795) i przybył do Gdańska w 1724 roku z opisanego wyżej miasteczka Krzyżbork w Królestwie Prus³⁵, gdzie jego ojciec, Christian, był dobrze sytuowanym piekarzem (łac. *pistor*). Wraz z Michaeliem (albo kilka lat po nim) do Gdańska przybył też jego starszy brat, Christian Tolkien (1706-1791), którego bezpośrednim potomkiem – prapraprawnikiem – był John Ronald Reuel Tolkien (1892-1973).

Gdańsk, który po niemiecku nazywał się wtedy Dantzig i Dantzig (forma Danzig pojawia się dopiero w czasach pruskich), to ówczesne główne miasto portowe Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Miał luterańsko-kalwiński charakter, a język niemiecki można było w nim usłyszeć najczęściej (a dokładnie jego dolnosaksoński, inaczej dolnoniemiecki dialekt). Ówczesni gdańszczanie – lojalni poddani królów polskich – podkreślali równocześnie swoją odrębność i hanzeatyckie związki z innymi miastami nadbałtyckimi. Gdańsk leżał wówczas w tak zwanych Prusach Polskich (termin z epoki, dziś częściej używa się nazwy Prusy Królewskie).

³¹ Kuśnierstwo ma tu o tyle znaczenie, że i w Gdańsku, i w Londynie Tolkienowie zajmowali się tym właśnie rzemiosłem. Kuśnierzem został i Michael Tolkien (1708-1795) z Gdańska, syn piekarza Christiana, który opuścił miasteczko około roku 1724, a także jego bratanek, Daniel Gottlieb Tolkien (1746-1813) z Londynu. W Krzyżborku do tego cechu należał m. in. chrzestny, Michaela, Tobias Graman (określony jako *pellis*, a w 1713 – *Kürschner Meister* – kuśnierz, mistrz kuśnierski).

³² Zostali opisani na drugiej części drzewa genealogicznego Tolkienów zamieszczonego na końcu tego artykułu.

³³ Herb tej rzemieślniczej korporacji – ilustracja na początku rozdziału *Saga rodu Tolkienów – Gdańsk i Londyn*.

³⁴ Najważniejsze fakty udało się odtworzyć dzięki dokumentom gdańskim z epoki: por. *Kwaterunek żołnierzy Francuskich*, 1807-1808, APGd 300,180-131.

³⁵ *Catalogus Civium Gedanensium*, 1732-1791, APGd 300,60/8, s. 30.

Zanim przyjdzie się zająć losami Christiana Tolkiena, warto wpieryw poznać jego młodszego i najwyraźniej lepiej sytuowanego w Gdańsku brata. Michael w latach 1724-1727 pobierał nauki u któregoś z mistrzów kuśnierskich (być może Johanna George Rohna)³⁶. Dzięki swojemu urodzeniu, stałemu zamieszkaniu w mieście, dobrej opinii i przynależności do wyznania luteranckiego w styczniu 1742 uzyskał od Wety gdańskie obywatelstwo rzemieślnicze³⁷ i funkcjonował w Gdańsku jako mistrz kuśnierski, a od 1765 – również jako starszy cechu kuśnierzy. Miesiąc po uzyskaniu obywatelstwa Michael Tolkien ożenił się z Eufrozyną (zm. 1793), której rodzice, Daniel i Elisabeth Matthies (inaczej Matthießen), mieli najpewniej menonickie korzenie, a ich rodzina zamieszkiwała głównie parafię Zbawiciela w okolicach gdańskiego Zaroślaka. Daniel Matthies, brat Eufrozyny, był również kuśnierzem i otrzymał prawo miejskie w 1759. Eufrozyna to dość popularne imię kobiece w ówczesnym Gdańsku. Nawiązuje ono do jednej z klasycznych Gracji – greckie *Euphrosyne* oznacza po prostu ‘radość’³⁸.

W latach 1744-1762 małżeństwo Tolkienów dochowało się ośmiorga dzieci, z których wiek dorosły osiągnęło tylko dwoje: córka i syn. Rodzina mieszkała przy ulicy Grobla II nr 6 (kamienica ta nie przetrwała zniszczeń ostatniej wojny). Michael z racji swojej rzemieślniczej przynależności i zamieszkania w Prawym Mieście był zobowiązany do służby wojskowej w straży obywatelskiej (niem. *Bürger Wache*). Od co najmniej 1768 roku (w 1764 nie wymienia się go jeszcze wśród jej członków) pozostawał chorążym XII chorągwi Regimentu Błękitnego, który zrzeszał rzemieślników z Szerokiego Kwartalu (do którego należał adres przy Grobli II nr 6), a w 1774 został porucznikiem. Służbę pełnił aż do trzeciego rozbioru Polski. Michael Tolkien zmarł w 1795 – dwa lata po swojej żonie Eufrozynie – a pochowano go blisko Kaplicy Kuśnierzy, pod posadzką nawy głównej kościoła św. Katarzyny na Starym Mieście.

Do II wojny światowej grób Michaela był wciąż widoczny – oznaczała go tablica na wprost centralnego ołtarza. Był to grobowiec rodzinny znanego rodu Jantzenów z herbem przedstawiającym kroczącego lwa z sześcioramienną gwiazdą w klejnocie (według kościelnych ewidencji miał numer 37). Można było jeszcze odczytać tę inskrypcję:

DANIEL JANTZEN
VOR SICH UND SEINE ERBEN
ANNO 1730

Tuż obok, na kolejnym grobowcu, znajdowała się inskrypcja, którą na pewno widzieli krewni Michaela podczas pogrzebu starego mistrza kuśnierskiego – słowa z tłumaczenia Biblii Marcina Lutra:

³⁶ Johann Zimmer, *Die auswärtigen Lehrjungen im Ein- und Ausschreibebuch der Danziger Kürschnerinnung*, w: *Danziger familien-geschichtliche Beiträge*, H. 1, Danzig: Gesellschaft für Familienforschung, Wappen- und Siegelkunde in Danzig 1929.

³⁷ *Catalogus Civium Gedanensium, 1732-1791*, APGd 300,60/8, s. 30.

³⁸ Takie samo imię nosiła żona starszego brata, Christiana – praprababka profesora Tolkiena.

[Aber] ich weisz, dasz mein Erlöser lebet; und Er wird mich hernach aus dieser [Erde] auferwecken, und werde danach mit dieser meiner Haut [umgeben werden], und werde in meinem Fleische [Gott sehen]. Den selben werde ich sehen, und meine Augen werden ihn schauen und kein Frembder [w tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia: „Lecz ja wiem: Wybawca mój żyje, na ziemi wystąpi jako ostatni. Potem me szczątki skórą odzieje, i ciałem swym Boga zobacze. To właśnie ja Go zobacze, moje oczy ujrzą, nie kto inny” (Hi 19, 25-27)].

Pierwsze pokolenie Tolkienów nie miało jeszcze swoich własnych grobowców. Dlatego uzyskano możliwość pochówku w grobach zaprzyjaźnionych rodzin, które należały do tego samego cechu rzemieślniczego. Michael Tolkien – o czym świadczą dokumenty kościelne – często był zapraszany na chrzciny i śluby. Należał do elity Trzeciego Ordynku, czyli gdańskich obywateli-rzemieślników.

Spadkobiercą Michaela Tolkiena i obywatelem Gdańska został w roku 1784 Christian Tolkien „Młodszy” (1762-1821), jego najmłodszy, wówczas osiemnastoletni syn. Ochrzczono go w Kościele Mariackim 9 maja 1762 roku. Około 1783 roku wziął ślub z Anną Elisabethą z domu Freyberg. Małżeństwo dochowało się samych córek, dlatego ta linia gdańskich Tolkienów wygasła (w drugiej połowie XIX wieku przybędą do Gdańska inni Tolkienowie z okolic Królewca w Prusach Wschodnich). W roku 1784 urodziła im się Dorothea Elisabeth (wydana za mąż za Salomona Davida Pelikana i w 1859 roku pochowana w Oliwie), a potem Euphrosina (1794-?) i Florentina Dorothea (1798-1803). W XVIII wieku Christian Tolkien znany jest w mieście jako handlarz starzyzną (niem. *tagneter*), a od początków wieku XIX jako antykwariusz prowadzi swój *Buchhandlung* (najpierw na ulicy Tandeta 11, a potem w byłej siedzibie cechu kuśnierzy przy nieistniejącej dziś ulicy Małej Kołodziejskiej nr 3, na tyłach „Starej Apteki”; to tam znajdowała się przybudówka będąca ostatnim adresem Tolkienów z tej linii).

Według ksiąg gruntowych Prawego Miasta Christian Tolkien mieszkał przy Świętojańskiej 11 wraz z rodziną, a przy ulicy Hucisko 7 miał jeszcze jedno mieszkanie, które wynajmował niejakiemu panu Krebsowi. Interesujące jest przy tym to, że w tym samym czasie londyński kuzyn Christiana, John Benjamin Tolkien (urodzony w Gdańsku prapradziadek profesora – o czym szczegółowo poniżej) również zajmował się handlem antykwarycznym. W gdańskim czasopiśmie „Danziger Zeitung” z lat 1808-1812 Christian Tolkien kilka razy ogłaszał, jakie książki można było kupić w jego antykwariacie. Po zajęciu Gdańska przez Prusy w 1793 roku antykwariat „Tolkien” został przeniesiony z Tandety na Małą Kołodziejską, do dawnego domu cechu kuśnierzy, a sam Christian otrzymał nominację na urzędnika administracji miasta, z którą wiązała się między innymi odpowiedzialność za olejowe oświetlenie ulic Dolnego Miasta. Antykwariusz Tolkien zmarł w pięćdziesiątym dziewiątym roku życia, w kwietniu 1821, na gorączkę nerwową (jak nazywano wtedy tyfus). Jego grób znajdował się na cmentarzu Kościoła Mariackiego przy dzisiejszej ulicy 3 Maja nr 8³⁹.

³⁹ Śladem tego zamkniętego w 1956 roku cmentarza jest park ciągnący się wzdłuż uliczki parkingowej przy gdańskim Urzędzie Pracy.

W czasie przeprowadzanych badań ważną postacią okazał się Christian Tolkien „Starszy” (1706-1791), brat mistrza kuśnierskiego Michaela i praprapradziadek Johna Ronalda. Urodził się w Krzyżborku, jak jego brat. Był synem piekarza Christiana Tolkiena seniora i jego żony Reginy z domu Vietoris. Ochrzczono go w asyście burmistrza, a jednocześnie mistrza kuśnierskiego, Tobiasa Gramana. Christian przybył do Gdańska wraz z bratem (albo kilka lat po nim) i najprawdopodobniej również był kuśnierzem (a być może także oprawiał skóry, jak jego syn w Londynie), jednak nigdy nie należał do cechu i nie otrzymał prawa miejskiego. Mieszkał z rodziną na Zaroślaku, gdzie pracowało wielu rzemieślników pozacechowych⁴⁰. Dnia 26 października 1745 ożenił się w kościele luterańskim Zbawiciela na Zaroślaku z Anną Euphrosiną z domu Bergholtz (1719-1792), córką Ephraima, a rok wcześniej w Kościele Mariackim został chrzestnym najstarszej córki swojego brata – Anny Elisabeth (to najstarsze znane świadectwo jego pobytu w Gdańsku).

We wspomnieniu jego starszego syna, Daniela Gottlieba, w londyńskim „The Methodist Magazine” (1813) Christian i Euphrosina opisani są jako „szanowani i religijni rodzice [*respectable and religious parents*]”, co w powiązaniu z wiedzą na temat religijnych poszukiwań ich synów może sugerować, że Tolkienowie z Zaroślaka sympatyzowali z pietystyczną wspólnotą herrnhucką (inaczej Braćmi Morawskimi) Michaela Gottfrieda Martensa i Johanna Friedricha de le Roy. Gdańscy herrnhuci wprawdzie rejestrowali chrzty, śluby i pogrzeby w luterańskich kościołach parafialnych, ale żyli pogłębianą pobożnością w swoich konwentykłach. Ich doktrynę próbował zbadać i ocenić jeden z dobrodziejów rodziny Tolkienów w Gdańsku, pastor Johann Friedrich Ehwalt (1717-1786), autor pracy *Die Alte und Neue Lehre der Böhmischen und Mährischen Brüder z 1756* roku.

Tolkienowie z Zaroślaka mieli dwóch synów i dwie córki. W zborze Zbawiciela (St Salvator) na Zaroślaku 18 lipca 1746 odbył się chrzest pierworodnego Daniela Gottlieba w asyście wysoko postawionych przedstawicieli patrycjatu – Daniela Gabriela Schlieffa i przyszłego burmistrza Samuela Wolffa. Daniel urodził się na Biskupiej Górze, gdzie działały w tym czasie warsztaty rzemieślnicze poza kontrolą cechów gdańskich. Tamże w kwietniu 1749 przyszła na świat Anna Elisabeth (1749–1830). Ochrzczono ją w tym samym zaroślańskim kościele 1 maja 1749, a jej chrzestnymi byli inni przedstawiciele patrycjatu: Johann Gottlieb Pegelau, Anna Elisabeth Schlieff i Anna Christina Wolff.

Anna Elisabeth była lubianą i cenioną dziewczyną na Zaroślaku. Co najmniej siedmiokrotnie została świadkiem na chrztach tamtejszych rzemieślniczych dzieci. W 1784 roku, w wieku 35 lat, urodziła nieślubnego synka, Friedricha Benjamina Tolkiena. Po trzech latach, 11 czerwca 1752, w tym samym kościele Zbawiciela ochrzczono Johanna Benjamina Tolkiena (1752-1821), który urodził się już w Zaroślaku. Możliwe, że w latach 1749-1752 rodzina przeniosła się do domu i warsztatu bliżej Kanału Raduni (być może

⁴⁰ „Ożywione życie gospodarcze gdańskich przedmieść również zasadzało się na szerokiej produkcji rzemieślniczej, w znacznym stopniu nielegalnej. Najbardziej rozwinęły działalność przedmieścia przy głównym szlaku komunikacyjnym wiodącym do Gdańska z południa i zachodu – Peterszawa (inaczej Zaroślak, niem. *Petershagen*), Orunia (niem. *Ohra*), Oruńskie Przedmieście (niem. *Stadtgebiet*), Gradowa Góra (niem. *Hagelsberg*), Nowe Ogrody (niem. *Neugarten*) i tzw. Piaskownia (niem. *Sandgrube*). Na szeroką skalę rozwinęły się tam m. in. rzemiosła skórnice, kowalskie, garncarskie, produkcja filcu wraz z kapelusznictwem, zwłaszcza zaś gorzelnictwo”. *Historia Gdańska*, red. Edmund Cieślak, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie 1985, t. III, cz. 1, ss. 469-470.

przy dawnej ulicy Reinkesgasse 2), który od 1777 należał do zięcia Tolkienów, Johanna Carla Bergmanna, choć jest też możliwe, że ich dom znajdował się gdzieś między Biskupią Górką i położonym niżej Zaroślakiem (być może to znany z planu Buhsego dom Na Stoku nr 20, w którym w początkach XIX wieku mieszkał jedyny w tamtej okolicy kuśnierz).

Latem 1756 na Zaroślaku urodziła się najmłodsza córka Tolkienów, Eleonora Renata (1756-1829). Jej drugie imię (łac. *renata* 'ponownie narodzona') może być śladem herrnhuckich sympatii, bo Bracia Morawscy cenili „ponowne narodziny” chrześcijanina w momencie *metanoi*, dojrzałego nawrócenia. Ceremonii towarzyszyli świadkowie: Johann George Bartholomaus, Adolph Johann Müller, Agatha Pich, Anna Dorothea Ouern i Florentina Elisabeth Ziegenhagen. Eleonora Renata 13 września 1774 roku w zborze Zbawiciela wyszła za mąż za artylerzystę i czeladnika stolarskiego Johanna Carla Bergmanna. Rodzina Bergmannów zamieszkała wprawdzie na Zaroślaku przy Reinkesgasse, a potem przy ulicy Łągiewniki nr 19 na Starym Mieście. Małżonkowie mieli pięciu synów i jedną córkę.

Intrygujące jest to, że najstarszy z synów, Daniel Gottlieb Bergmann, wyemigrował do Anglii, gdzie zajął się stolarstwem. Istnieją przesłanki, że pomagał mu wuj, Daniel Gottlieb Tolkien z Londynu. Młodszy synowie Bergmanna, Johann Christian i Johann Gustav przenieśli się do Rygi⁴¹. Christian i Anna Euphrosina przeżyli na pewno wiele trudności, gdy nastąpiła pruska blokada Gdańska w 1772, wskutek której bardzo ucierpiało rzemiosło. Ich synowie opuścili miasto i udali się na emigrację do Anglii w latach 1766-1772, a rodzina Tolkienów z Zaroślaka zajęła się w tym czasie handlem starzyzną. Szanowane i religijne małżeństwo utrzymywało kontakt listowny z synami. Oboje zmarli w krótkim odstępie czasu tuż przed trzecim rozbiorem Rzeczypospolitej: pogrzeb Christiana Tolkiena odbył się 30 października 1791, a jego żony – 3 czerwca 1792 roku. W chwili śmierci mieli odpowiednio 85 i 73 lata. Ich ciała spoczęły na tak zwanym nowszym cmentarzu Zbawiciela przy dzisiejszej ulicy Na Stoku⁴².

W Londynie dużą karierę zrobił starszy syn Tolkienów z Zaroślaka, Daniel Gottlieb Tolkien (1746-1813). Jak wcześniej wspomniano, urodził się on w lipcu 1746 na Biskupiej Górce w Gdańsku, a jego chrzestnymi byli dwaj przedstawiciele Rady Miasta Gdańska. Kto wie, może w początkach swojej rzemieślniczej kariery w Londynie Daniel korzystał z pomocy finansowej swoich możnych chrzestnych. W każdym razie młodzieniec mógł pobierać pierwsze nauki rzemiosła w Gdańsku (u swojego stryja Michaela? A może u Johanna George Rohna?), a w wieku dwudziestu lat wyruszył stamtąd do Amsterdamu. Nekrolog Daniela z „The Methodist Magazine” (1813) opisuje jego pobyt u „religijnej rodziny” w głównym mieście kupieckim i rzemieślniczym Niderlandów⁴³.

⁴¹ Nie wiadomo, czy zabrali tam ze sobą nieślubnego syna młodszej córki Tolkienów, Friedricha Benjamina Tolkiena, od którego – być może – pochodził przyszły szef ryńskiej policji i zbrodniarz hitlerowski, Carl Tollkuehn (o jego istnieniu i pokrewieństwie z angielskimi Tolkienami wiedział prawdopodobnie ks. John Tolkien, syn Profesora).

⁴² Cmentarz niestety już nie istnieje, ale jest tam park, a ślad nekropolii wyznacza piękna aleja wysokich drzew na terenie dzisiejszej szkoły podstawowej.

⁴³ Nie natrafiłem jeszcze na jego ślad w Archiwach Miejskich Amsterdamu. Możliwe, że Daniel uczęszczał do Starego Kościoła Luterskiego i był uczniem mistrza kuśnierskiego Johana Godliepa Johannena z ulicy Kalverstraat. Daniel być może poznał język niderlandzki już na Zaroślaku, gdzie w XVIII wieku mieszkało wielu holenderskich menonitów. Tolkienowie w Gdańsku wzięli się w rodziny o menonickim pochodzeniu – Matthesów i Bergholtzów.

Wydaje się, że Daniel opuścił Gdańsk nie tylko z powodów ekonomicznych i że jednym z jego motywów były poszukiwania duchowe. W Amsterdamie miało dojść do jakiegoś kryzysu wiary, a potem, pod kierownictwem przyjaciela, do dojrzałego nawrócenia młodego Tolkiena. W 1770 Daniel Gottlieb dotarł do Londynu, gdzie najprawdopodobniej zaczął starania o kuśnierski dyplom mistrzowski. Jednocześnie przystał do luteranńskiej niemieckiej parafii na brzegu Tamizy, na terenie Pałacu Savoy (róg Savoy Hill i Savoy Road – w miejscu tego kościoła znajduje się dziś kompleks budynków biurowych i akademickich). Opiekunem duchowym Daniela Gottlieba został pastor Johann Gustav Burgmann, pietystyczny luteranin, który współpracował z Johnem Wesleyem, założycielem metodyzmu.

W nekrologu z „The Methodist Magazine” (1813) wspomina się o listach, które Daniel wysyłał z Londynu do rodziców i brata w gdańskim Zaroślaku. Dwudziestosześcioletni imigrant z Gdańska zaczął uczęszczać na tak zwane konwentykle, czyli nieformalne spotkania ewangelicznych chrześcijan, którym nie wystarczała tradycyjna pobożność anglikańskich czy luteranńskich parafii. Zachęcał go do tego pastor Burgmann. Z czasem Daniel nauczył się języka angielskiego i zaczął odwiedzać inne londyńskie kościoły oraz kaplice. Tak trafił pod opiekę duchową wielbego Johna Wesleya i stał się członkiem wspólnoty wczesnometodystycznej przy City Road. Jego kościołem stała się kaplica znana dziś jako Wesley Chapel. Tam poznał też swą przyszłą żonę, Ann Austen, której rodzice – John i Catherine Austen – należeli do wspólnoty Wesleya. Pobożne małżeństwo do końca swoich dni związane było z rodzącym się metodyzmem. Daniel został członkiem rzemieślniczej The Worshipful Company of Leathersellers w londyńskim City (ich mottem było *Soli Deo Honor et Gloria*), zarzucił swoje pietystyczne, niemieckobrzmiące drugie imię⁴⁴, a 7 kwietnia 1782 w kościele Saint Sepulchre w dzielnicy Holborn ożenił się z Ann Austen.

Państwo Tolkienowie mieli dziewięcioro dzieci – chrzczono je w niemieckim kościele luteranńskim w Savoy. Londyński kuśnierz w lutym 1794 (już po śmierci swoich rodziców i ostatnim rozbiorze kraju swojego urodzenia) – otrzymał obywatelstwo Zjednoczonego Królestwa (poświadcza to akt Parlamentu, tzw. *Naturalization Act*). Najstarszy adres państwa Tolkienów to Bedford Street 28 w parafii St Paul’s w Covent Garden, zaś warsztat Daniela znajdował się przy Castle Baynard. W końcu ich adresem stała się prestiżowa londyńska ulica kupiecka Cheapside 60. Tolkienowie prowadzili tam piękny i znany sklep z futrami, który po śmierci Daniela przejął spadkobierca rodziny, Cuthbertson. W XIX wieku Tolkienowie przenieśli się do swojej rezydencji w bardziej zielonej części miasta, przy Cambridge Terrace w Hoxton. Byli właścicielami mieszkań przy Hoxton Square 12 i Cumberland Street 7-9 w Shoreditch (dziś jest to Scawfell Street).

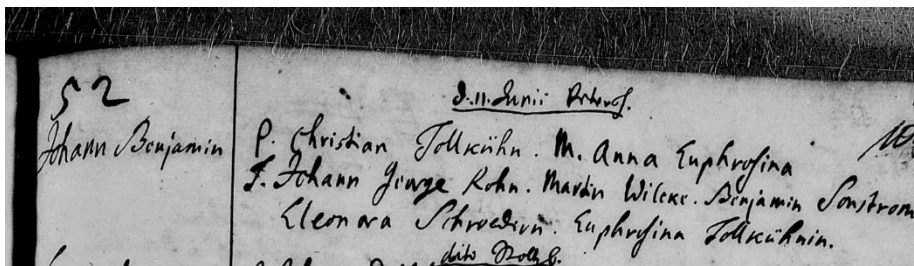
W 1799 Daniel przyjął w warsztacie jako czeladnika swojego bratanka, George’a Tolkiena (pradziadka autora *Silmarillionu*); zakład mieścił się wówczas przy „Furrier Trade”⁴⁵ na ulicy White Lyon. Najstarszy syn Daniela, Charles Tolkien, opuścił Anglię i został

⁴⁴ Czasem tylko występuje jako Daniel Godleip – *Godleip* wydaje się być niderlandzką formą niemieckiego *Gottlieb* ‘miłujący Boga’.

⁴⁵ Pełna nazwa tego warsztatu to Master Daniel Tolkien of Cheapside, London Skinner and Furrier.

metodystycznym misjonarzem w Kanadzie. Inny syn przejął jego warsztat. W 1810 Daniel Tolkien spisał bardzo szczegółowy testament, a w 1813 znalazł się na liście dobroczyńców Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego. W wieku sześćdziesięciu siedmiu lat umarł (prawdopodobnie na raka) jako zamożny rzemieślnik i kupiec, a jego pogrzeb odbył się 2 czerwca 1813 roku. Rodzinny grób Daniela Tolkiena znajdował się na tyłach Kaplicy Wesleya w Londynie⁴⁶. Według nekrologu z „The Methodist Magazine” na łożu śmierci Daniel Tolkien miał wspomnieć słowa z Księgi Hioba: „*Though He slay me, yet will I trust in Him*” (w tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia: „Choćby mnie zabił Wszechmocny – ufam [Mu]”; Hi 13,15).

Młodszym bratem Daniela był John Benjamin Tolkien (1752-1719), postać o tyle ważna, że był przodkiem autora *Hobbita* urodzonym w hanzeatyckim, protestanckim i niemieckojęzycznym Gdańsku za panowania Augusta III Sasa, a umarł już w Londynie jako rzemieślnik i szanowany członek nonkonformistycznej wspólnoty protestanckiej. Daniel miał sześć lat, gdy na Zaroślaku urodził się jego młodszy brat. Jak zaznaczono wyżej, trzecie dziecko Christiana i Anny Euphrosiny Tolkienów ochrzczono 11 czerwca 1752 w zborze Zbawiciela pod imionami Johann Benjamin⁴⁷.

Ilustracja 2. Akt chrztu Johanna Benjamina Tolkiena

Dziecko Christiana i Anny Euphrosiny dorastało na gdańskim Zaroślaku nad Kanalem Raduni. Być może Johann pobierał nauki u któregoś z gdańskich zegarmistrzów, bo to będzie jego rzemiosłem w Londynie⁴⁸. W 1770 roku mieszkał jeszcze w Gdańsku (świadczy

⁴⁶ Niestety nie dotrwał do naszych czasów – na jego miejscu znajduje się obecnie ściana pobliskiego budynku biurowego; w dokumentach jest on oznaczony jako „Piece 4333: City Road, City Road Chapel”.

⁴⁷ W tej linii Tolkienów to pierwszy Johann – Jan. Później, już w Anglii, narodziła się tradycja, że najstarszy syn często otrzymywał to samo imię. Chrzestnym małego Johanna Benjamina został mistrz kuśnierski, Johann George Rohn (zm. 1767, pochowany jest w tym samym grobie, co żona Michaela Tolkiena, Euphrosina – pod posadzką nawy głównej św. Katarzyny, pod płytą nr 84), który był przyjacielem rodziny i brał również udział w chrztach dzieci Michaela Tolkiena: Euphrosiny Reginy (ur. 1746) oraz Johanna Daniela (ur. 1752) – który też dostał imię po chrzestnym. Rohnowie mieszkali w Gdańsku przy ulicy Tokarskiej i Warzywniczej. Kolejnymi kumami chrzestnymi byli: Martin Wilcke, przedstawiciel rodziny kuśnierskiej, znanej w Gdańsku już w XVII wieku oraz Benjamin Sonnenstrom (w dokumencie „Sonstrom”), po którym ochrzczone dziecko otrzymało imię Benjamin (ponieważ Sonnenstrom był częstym chrzestnym w kościele Zbawiciela, można podejrzewać, że pracował on przy tym kościele). Jako chrzestne występują żona proboszcza kościoła Zbawiciela, Eleonora Schröder i ciotka Euphrosina Tolkien. Rodzice chcieli swojemu młodszemu synowi zapewnić opiekę towarzyszy z gdańskiego cechu kuśnierzy. Jak się okaże, syn Johanna Benjamina, urodzony w Londynie George Tolkien, też będzie się uczył kuśnierskiego rzemiosła.

⁴⁸ Podobne do angielskich zegarów produkował w Gdańsku na przykład Johann Georg Weyer z ulicy Szerokiej – jego przodek o nazwisku Weir przybył do Gdańska ze Szkocji.

o tym wzmianka o korespondencji między nim a bratem w Londynie), który opuścił najprawdopodobniej po roku 1772, gdy nastąpił pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej, a miasto zostało zablokowane przez Prusaków, co spowodowało szybki upadek rzemiosł i handlu oraz duży odpływ ludności.

Pierwszy ślad Johanna Benjamina w Londynie to jego wpis ślubny z 27 kwietnia 1777 roku w kościele St James w Clerkenwell w Londynie. Dwudziestopięcioletni imigrant z polskiego Gdańska żeni się wówczas z Mary Warner (zm. 1780):

Page 389 (The Year 1777)

N ^o 14163	<i>Johanna Benjamin Tolkien</i> of this Parish	_____
	and <i>Mary Warner</i> of the same	were
Married in this	<i>Church</i> by <i>Banns</i>	_____
this	<i>twenty seventh</i> Day of <i>April</i>	_____
and	<i>in the Year One Thousand Seven Hundred</i>	_____
	<i>and</i> <i>seventy seven</i>	By me <i>Wm Tolken Min^r</i>
This Marriage was solemnized between Us		{ <i>Johanna Benjamin Tolkien</i>
		{ <i>Mary Warner</i>
In the Prefence of	<i>Wm Warner</i>	
	<i>Wm Warner</i>	

Ilustracja 3. Ślub Johanna Benjamina Tolkiena i Mary Warner
– widoczny własnoręczny podpis prapradziadka J. R. R. Tolkiena

Małżonkowie rejestrują swoje uroczystości rodzinne w oficjalnych świątyniach anglikańskich, ale należą prawdopodobnie do nonkonformistycznej wspólnoty wczesnometodystycznej, znanej jako Countess of Huntingdon's Connexion (Koneksja Hrabiny Huntingdon)⁴⁹. Mają dwie córki: Annę Mary (1779-1815) i Elisabeth (ur. 1780), po której porodzie, prawdopodobnie w wyniku powikłań, umiera Mary. W wieku dwudziestu ośmiu lat młody wdowiec John Benjamin żeni się po raz drugi 22 kwietnia 1781 w kościele St Sepulchre w Holborn⁵⁰. Małżonkowie z czasem dochowali się trojga dzieci: Benjamina Tolkiena (1782-1787), George'a Tolkiena (1784-1840 – to pradziadek autora *Władcy Pierścieni*) i Johanna Benjamina Tolkiena (1788-1859). Dnia 7 kwietnia 1782 John Benjamin był świadkiem na ślubie swojego brata, Daniela Gottlieba.

Nie wiadomo, czym John zajmował się w latach osiemdziesiątych XVIII wieku. Być może terminował u zegarmistrza londyńskiego, Eardleya Nortona (1728-1792). W 1792 w wieku czterdziestu lat został współwłaścicielem firmy zegarmistrzowskiej Gravell &

⁴⁹ Chodzi o zgromadzenie hrabiny Seleny Hastings (1707-1791), która należała w Anglii do przywódców odnowy religijnej z XVIII wieku. Pani Hastings odegrała ważną rolę w finansowaniu wczesnego metodyzmu. Ufundowała kaplicę Spa Fields Chapel, do której zapewne chodziłi Tolkienowie. Przy tej kaplicy pochowana została przedwczesnie zmarła Mary Tolkien. W Spa Fields organistą był znany muzyk religijny, William Schrubsole, który spoczywa w tym samym grobie, co John Benjamin Tolkien i jego druga żona, Mary Wall. Pierwsza żona Johanna Benjamina (Johann szybko po przyjeździe do Londynu zaczyna używać takiej wersji swojego imienia), żyła zaś w latach 1753-1779, a była córką Jamesa i Elisabeth Warnerów z Paul's Wharf w londyńskim City.

⁵⁰ Na terenie tego kościoła pochowany jest John Smith, który pojął za żonę siedem lat starszą od siebie Mary Wall (1746-1837). Świadkami byli Matthias Wall (brat Mary?) oraz Ann Austin, naręczona Daniela.

Tolkien. Jego zakład znajdował się przy ulicy St John Street 49 w Londynie⁵¹. W 1808 John Benjamin otworzył „Tolkien & Dancer Watch-movement & Tool-manufacturer” przy St John’s Street 145. Wygląda na to, że dalej zajmował się budową zegarów, specjalizując się też jednak w tworzeniu metalowych narzędzi. Być może wtedy pożyczył od starszego brata ogromną sumę 700 funtów na rozruch nowego przedsiębiorstwa. Ale miały nadejść gorsze czasy. W maju 1813 umarł Daniel Tolkien, a w gazecie „The News” (z 9 maja 1813) napisano, że John Benjamin Tolkien, „sprzedawca porcelany i szkła z dziedzina kościoła św. Pawła w Londynie” zbankrutował⁵². Gdy John osiągnął wiek sześćdziesięciu trzech lat, w 1815 umarła jego najstarsza córka, Anna Maria. Sam John opuścił ten świat 27 stycznia 1819 roku w wieku sześćdziesięciu sześciu lat⁵³.

Jednym z synów George’a Tolkiena (1784-1840) był dziadek pisarza, kolejny John Benjamin Tolkien (1807-1896), a synem tego ostatniego – Arthur Tolkien (1857-1896), ojciec autora *Silmarillionu*. Dzieje tych przodków opisują znani biografowie Tolkiena, na przykład Humphrey Carpenter.

Zakończenie

John Ronald Reuel Tolkien dzielił pewną cechę ze swoim bohaterem, Sméagolem: „Interesowały go szczególnie korzenie i początki wszystkich rzeczy”⁵⁴. Podjęte przeze mnie badania były podobne: od etymologii i dziejów samego nazwiska pisarza, przez początki rodziny Tolkienów, aż do dziejów zapomnianych przodków autora *Śródziemia*. Takie badania zaciekałyby zapewne hobbitów, którzy „wywodzili długie i zawile rodowody, kreśląc drzewa genealogiczne o mnóstwie rozgałęzień”⁵⁵. Samo odkrycie gdańskich, a także pruskich, korzeni Tolkiena jest zapewne dla szerokiego ogółu zaledwie ciekawostką, może mieć jednak wartość dla rodziny Tolkienów, nie jest też bez znaczenia dla gdańszczyzn i tolkienistów. Znalezienie przodków tak popularnego w świecie pisarza w dawnej Polsce, odkrycie jego gdańskich oraz „mazurskich” (pruskich) korzeni, jest istotnym przyczynkiem do historii europejskich migracji, do dziejów rzemiosła i kupiectwa nad Bałtykiem i Morzem Północnym⁵⁶. Historia Tolkienów uczy, jak na przestrzeni wieków członkowie jednej rodziny mogą zmienić swoją tożsamość, wiarę, język i kulturę.

⁵¹ Jeden z pierwszych zegarów kominkowych Gravella i Tolkiena znajduje się w Pałacu Zimowym petersburskiego Ermitażu. Zegarek kieszonkowy jest częścią kolekcji British Museum. Inne zegary z nazwą „Tolkien” trafiają czasem na aukcje.

⁵² Co ciekawe, w tym samym czasie jego gdański kuzyn, Christian Tolkien, również trudnił się podobną sprzedażą (w Gdańsku nazywa się to „starzyzną”, choć Christian w swojej ofercie miał przede wszystkim stare książki).

⁵³ Grób Johna Benjamina Tolkiena i jego żony Mary Tolkien znajduje się do dziś wśród starych drzew, blisko grobów Daniela Defoe, Johna Bunyana i Williama Blake’a na nonkonformistycznym cmentarzu Bunhill Fields. Dwaj Londyńscy Bracia zostali pochowani jakieś dwieście metrów od siebie, na terenach związanych z wczesnymi metodystami. Grób Tolkienów ozdabiają wykute w kamieniu nuty hymnu *Miles Lane* Williama Shrubsole’a, który jest pochowany z Tolkienami.

⁵⁴ John Ronald Reuel Tolkien, *Władca Pierścieni, Drużyna Pierścienia*, dz. cyt., s. 81.

⁵⁵ Tamże, s. 24.

⁵⁶ Dokonane przeze mnie odkrycie nowatorskie zostało już uwzględnione w tolkienistycznych opracowaniach encyklopedyczne (por. Christina Scull, Wayne G. Hammond, *The J. R. R. Tolkien Companion & Guide, Reader’s Guide*, London: HarperCollins 2017; *Tolkien Gateway*, online: <http://tolkiengateway.net> [dostęp: 24.03.2018]). W najbliższych miesiącach badania będą kontynuowane w celu ostatecznego ustalenia lokalizacji domów Tolkienów w Krzyżborku, Gdańsku i Clerkenwell, opisania dziejów rycerzy von Markelingerode, prawdopodobnych protoplastów Tolkienów oraz poznania amsterdamskiego epizodu z życia Daniela Gottlieba.

Bibliografia

- Adreß-Buch für das Königliche Danziger Regirungs-Depatement*, Danzig: Verlage des Königlich Preußischen Intelligenz-Comtoirs 1817.
- Bogucka, Maria, *Życie w dawnym Gdańsku*, Gdańsk: Wydawnictwo Trio 1997.
- Carpenter, Humphrey, *J. R. R. Tolkien. Wizjoner i marzyiciel*, przekł. Agnieszka Sylwanowicz, Warszawa: Wydawnictwo Alfa 1997.
- Cieślak, Edmund (red.), *Historia Gdańska*, t. III, cz. 1, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie 1985.
- „Danziger Zeitung” 1808 (nr 76, 77) i 1812 (nr 167), online: *Pomorska Biblioteka Cyfrowa*, <http://pbc.gda.pl/dlibra/publication?id=1633&from=&dirids=1&tab=1&lp=1&QI=> [dostęp: 18.03.2018].
- Derdziński, Ryszard, *Czy Tolkienowie pochodzili z Warmii?*, online: *Elendilion*, <http://www.elendilion.pl/2010/01/07/tolkienowie-pochodzili-z-warmii-i/> [dostęp: 12.03.2018].
- Derdziński, Ryszard, *Od Tolkienów do Tolkienów*, online: *Elendilion* <http://www.elendilion.pl/?s=Od+To%C5%82kin%C3%B3w+do+Tolkien%C3%B3w>, [dostęp: 12.03.2018].
- Derdziński, Ryszard, *O rycerzu Tolkienie, Czerwonym Wilku i Pięknym Lesie*, online: *Elendilion*, http://www.elendilion.pl/wp-content/uploads/2011/01/O_rycerzu_Tolkienie.pdf [dostęp: 12.03.2018].
- Derdziński, Ryszard, *Tokiny w Barcji gniazdem rodu Tolkienów?*, online: *Elendilion*, <http://www.elendilion.pl/2010/01/14/tokiny-na-warmii-gniazdem-rodu-tolkienow-ii/>, [dostęp: 12.03.2018].
- Diehlmann, Hans H., *Erbhuldigungsakten des Herzogtums und Königreichs Preußen*, 3. Teil: 1678 bis 1737, Hamburg: Selbstverlag 1992.
- Drost, Willi, *Sankt Katharinen in Danzig*, Stuttgart, Kohlhammer: Verlag 1958.
- Dtv-Atlas: Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag 2003.
- Fliger, Verlyn, *Interrupted Music. The Making of Tolkien's Mythology*, Kent, Ohio: The Kent State University Press 2005.
- Gedanopedia*, online: https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=Strona_g%C5%82%C3%B3wna [dostęp: 12.03.2018].
- Gerullis, Georg, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin, Leipzig: Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger 1922.

- Hahlweg, Werner, *Das Kriegswesen der Stadt Danzig*, cz. 1, Osnabrück: Biblio Verlag 1982.
- Hartknoch, Christophorus, *Alt- und Neues Preussen Oder Preussischer Historien Zwey Theile: In derer erstem von deß Landes vorjähriger...*, Franckfurt, Leipzig, Königsberg: Hallervorden 1684.
- Mechow, Max, *Deutsche Familiennamen prussischer Herkunft*, Dieburg: Tolkemita 1994.
- Mülverstedt, George Adalbert, *Fromme Stiftungen in Preußen*, w: „Der neuen preußischen Provinzial-Blätter” 1850, Band IX (LX), ss. 149-151.
- Mülverstedt, George Adalbert, *Ein Geschlecht vom Harze im Deutsch-Ordenslande Preußen. Die Markelingerode in der Grafschaft Wernigerode und in Ostpreußen*, „Zeitschrift des Harz-Vereins für Geschichte und Alterthumskunde” 1868, nr 1, str. 220-251.
- Olszański, Tadeusz A., *Co wiemy na temat przodków Tolkiena (przyczynek)*, online: *Elendilion*, <http://www.elendilion.pl/2010/01/25/co-wiemy-o-przodkach-j-r-r-tolkiena-przyczynek/>. [dostęp: 12.03.2018].
- Podehl, Hans Georg, *4444 ostpreußische Namen prußisch erklärt*, Rautenberg Leer 1987.
- Erich Joachim, Walther Hubatsch, *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525*, t. I-II, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1948-1950.
- Sahm, Wilhelm August Ludwig, *Geschichte der Stadt Creuzburg Ostpreussen*, Königsberg: Thomas & Oppermann 1901.
- Schopenhauer, Joanna, *Gdańskie wspomnienia młodości*, przekł. Tadeusz Kruszyński, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria 2010.
- Scull, Christina, Wayne G. Hammond, *The J. R. R. Tolkien Companion and Guide, Reader's Guide*, London: HarperCollins Publishers 2006.
- Stevenson, George J., *City Road Chapel, London, And Its Associations*, New York: Methodist Book Concern 1872.
- Słownik języka polskiego*, red. Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. VII, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1953.
- Śliwiński, Błażej (red.), *Encyklopedia Gdańska*, Gdańsk: Fundacja Gdańska 2012.
- Tolkien, John Ronald Reuel, *Listy. Wybrane i opracowane przez Humphreya Carpentera*, przekł. Agnieszka Sylwanowicz, Warszawa: Prószyński i Sk-a 2010.
- Tolkien, John Ronald Reuel, *Potwory i krytycy*, przekł. Tadeusz A. Olszański, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2000.
- Tolkien, John Ronald Reuel, *Władca Pierścieni*, przekł. Maria Skibniewska, Warszawa: Muza 2003.

Tolkien, John Ronald Reuel, Priscilla Tolkien, *The Tolkien Family Album*, London: HarperCollins Publishers 1992.

Tolkien, John Ronald Reuel, *The History of Middle-earth*, red. Christopher Tolkien, London: George Allen & Unwin 1983-1996.

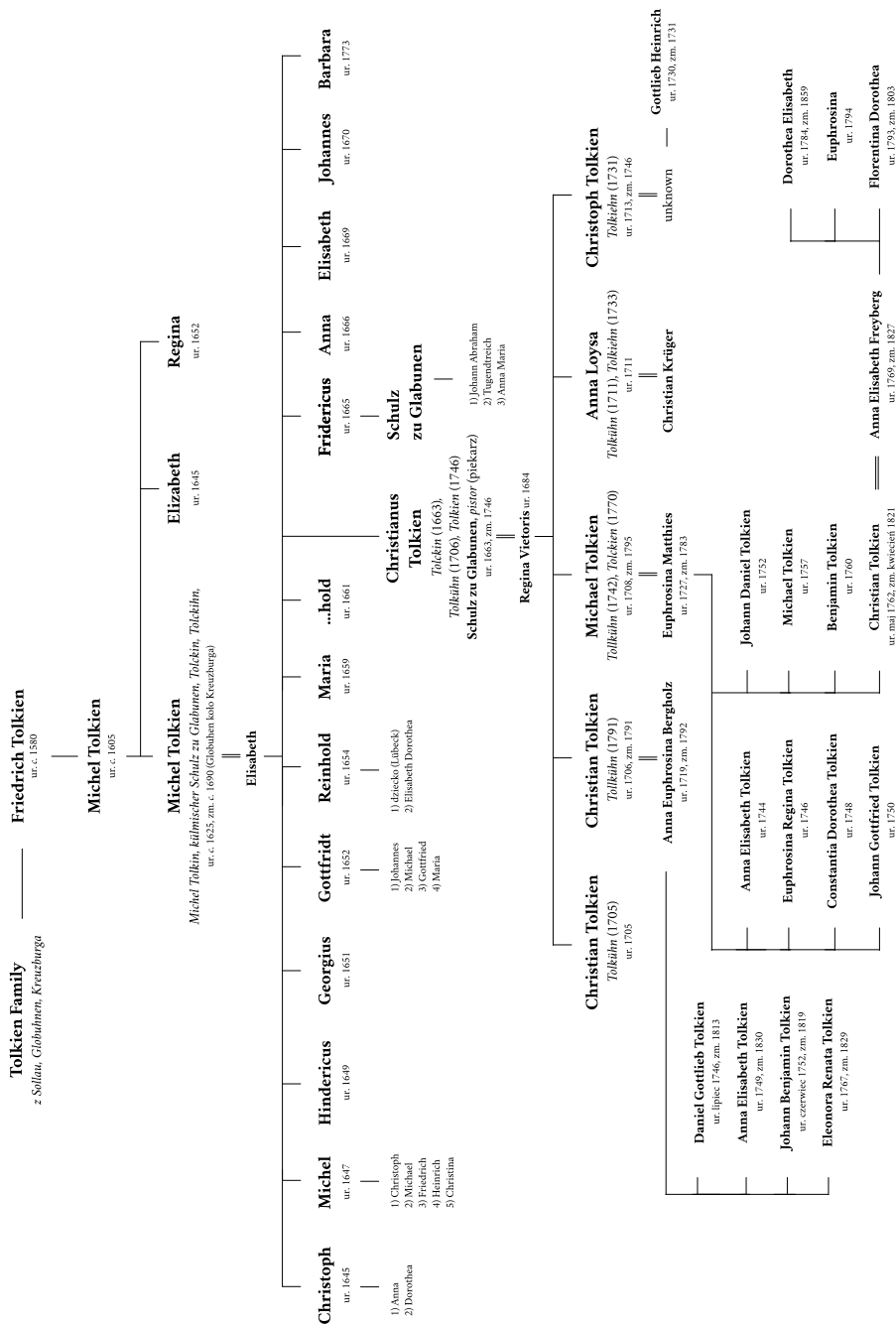
Trautmann, Reinhold, *Die altpreußischen Personennamen*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1925.

Zimmer, Johann, *Die auswärtigen Lehrjungen im Ein- und Ausschreibebuch der Danziger Kürschnerinnung*, w: *Danziger familiengeschichtliche Beiträge*, H. 1: *Gesellschaft für Familienforschung, Wappen- und Siegelkunde in Danzig*, Danzig: A. W. Kafemann 1929.

Aneks

Opisanym w artykule dzieje przodków Profesora Tolkiena i teorie dotyczące korzeni rodziny Tolkienów towarzyszą opracowane przez autora tablice z elementami zrekonstruowanego drzewa genealogicznego.

Tablice zamieszczone są na stronach 69-70.

Ilustracja 5. Ród Tolkienów: Prusy i Gdańsk

Christian Tolkien

ur. w maju 1706 w Kreczburgu (Królestwo Prus)
zm. w październiku 1791 w Gdańsku (Rzeczpospolita Obwoje Narodów)

Anna Eurozyzna, de domo Bergholz
małżonka 26 października 1744 (St. Salvatore, Petersburg)

Daniel Tolkien

alias **Daniel Gottlieb Tolkien**
ur. w lipcu 1746 (Bischofsberg, Gdańsk)
zm. 26 maja 1813 (Szwedztich, Londyn)

Ann Austin
małżonka 7 kwietnia 1782 (Hollborn)
ur. 1762, zm. 1828

Maria
ur. 1783

Daniel George
ur. 1784, zm. 1815

Ann
ur. 1786

Martha
ur. 1788, zm. 1819

Charles
ur. 1789, zm. 1833 (Ontario)

John Henry
ur. 1795, zm. 1820

Charlotte
ur. 1795, zm. 1817

James
ur. 1800, zm. 1866 (Ontario)

Ann
ur. 1802, zm. 1861

Elizabeth
ur. 1806 (Birmingham)
prawd. siostrzana ciotka
J. R. Tolkiena i Mary Warner (6)

Anna Elisabeth Tolkien

ur. w kwietniu 1749 (Bischofsberg, Gdańsk)
zm. w 1830 (Gdańsk)

Friedrich Benjamin Tolkien

ur. w sierpniu 1784

John Benjamin Tolkien

alias **Johann Benjamin Tolkien**
ur. w czerwcu 1752 (Petersbagen, Gdańsk)
zm. 27 stycznia 1819 (Islington, Londyn)

(1) **Mary Warner**

małżonka 17 sierpnia 1782 (Kensington)
ur. 1753, zm. 1779 w Londynie

Elizabeth

ur. 1778

Anna Maria

ur. 1779, zm. 1815

(2) **Mary Wall**

małżonka 22 października 1782 (Hollborn)
ur. 1746, zm. 1837 w Londynie

Eleonora Renata

ur. w czerwcu 1756, zm. 14 września 1829 w Gdańsku

= Johann Carl Bergmann

Daniel Gottlieb Bergmann

ur. w czerwcu 1756 (Petersbagen)
w Anglii czterech synów i jedną córkę 1784

Benjamin

ur. 1778

George Tolkien

ur. 20 października 1784
zm. 7, czerwca 1840

Benjamin

ur. 1787, zm. 1791

John Benjamin

ur. 1786, zm. 1839

Henry Tolkien

ur. 1791, zm. 1791

John Benjamin Tolkien

Arthur Reuel Tolkien

**John Ronald
Reuel Tolkien**

Ilustracja 6. Ród Tolkienów: Londyn